

Michał KUPCZYK

Ornitologiczna wartość i możliwości ochrony dolin rzecznych w Wielkopolsce

1. Wstęp

Wielkopolskie rzeki i ich doliny tworzą zwarty system, prawie w całości stanowiący dorzecze Warty, która jednoczy obszar Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej w pewną całość tak pod względem przyrodniczym, jak hydrologicznym. Duża rozległość tego dorzecza powoduje znaczne zróżnicowanie obszaru pod względem fizyczno-geograficznym i klimatycznym.

W dorzeczu Warty wyróżnić można rzeki jeziorne (Drawa, Gwda, Welna, Noteć), bezjeziorne (Prosna), rzeki odwadniające obszary krasowe (Warta górna po Działoszyn) lub rozległe równiny zandrowe południowo-wschodniego skłonu Pojezierza Zachodnio-Pomorskiego (Gwda i Drawa – zwane rzekami zandrowymi), rzeki o dorzeczach znacznie zalesionych (górną Wartą po Działoszyn) i silnie wylesionych (dorzecza: Welny, górnej Noteci i środkowej Warty), wreszcie rzeki wydatnie zmodyfikowane przez człowieka, w szczególności w następstwie budowy melioracyjnych systemów odwadniających (Obra), kanalizacyjnych dla celów żeglugowych (Noteć), budowy kaskady energetycznej (Gwda), eksploatacji złóż węgla brunatnego (Widawka) oraz zrzutu nieoczyszczonych ścieków komunalno-przemysłowych w ilościach przekraczających wielkość naturalnego odpływu (Ner) (Paślawski 1992).

W opracowaniu podjęto próbę oceny stanu przyrodniczego dolin rzek w Wielkopolsce i roli jaką spełniają dla awifauny z pominięciem spraw związanych z ochroną zbiorników wodnych (stawy i jeziora) leżących w ich dolinach, które wymagają odrębnego podejścia. Omówienie dostępnych danych przeprowadzono z pominięciem Warty, gdyż już ukazał się w druku zeszyt poświęcony awifaunie tej rzeki (Winiecki 1992). W zasadzie do roku 1980 w Wielkopolsce nie prowadzono kompleksowych badań ornitologicznych w okresie lęgowym nad ptakami dolin rzek mniejszych od Warty. Stan naszej wiedzy poprawił się po rozpoczęciu takich badań w dolinach rzecznych w ramach prac nad awifauną Wielkopolski. Dzisiaj

dysponujemy już materiałem, który pozwala dokonać wstępnej oceny znaczenia tych dolin dla ptaków. Dysponujemy danymi z doliny Noteci (Nowysz i Wesołowski 1973, Jesionowski 1979, Bednorz i in. 1983, Bednorz i Kupczyk 1983, 1990, w druku), Rowu Polskiego (Kuźniak 1983, w druku), Samy (Ptaszyk 1988), Strugi Średzkiej (Zimowski 1990), doliny Proсны (Linkowski 1989), Gąsawki (Bednorz i Kupczyk, w przygot.), Cybiny (Bednorz 1970, Kupczyk, niepubl.), przełomowego odcinka Obry (Jermaczek A. i D. 1987), fragmentu doliny Neru (Gacka-Grzesikiewicz i in. 1988), doliny Swędrni i rzeki Ciemnej (Kupczyk 1988, 1989), Welny (Dąbrowski, niepubl.), Mogilnicy (Urbaniak 1974), Drawy i Płocicznej (Wiatr 1981) oraz Obry (Walankiewicz 1975, Kuźniak niepubl.).

2. Zarys dawnych przekształceń dolin rzecznych w Wielkopolsce

O pierwotnym, przedhistorycznym wyglądzie i zasobach przyrodniczych rzek i ich dolin w Wielkopolsce mamy tylko przybliżone wyobrażenie powstałe w oparciu o wiadomości zaczerpnięte z archeologii, która przedstawia historię osadnictwa i korzysta z materiałów toponomastycznych. Pozwala to na prześledzenie zmian krajobrazu dolin i zestawienie głównych czynników, które działały z różną siłą. Trzeba też przypomnieć etapy przemian środowiska przyrodniczego na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej, gdyż zmiany te miały ścisły związek z dolinami rzek (Hładyłowicz 1932, Hensel 1959–74, Kurnatowski 1968, 1975).

Pierwotnymi zbiorowiskami roślinnymi w dolinach rzecznych były lasy i zarośla łąkowe, a obrzeża wysoczyznowe były porośnięte lasami liściastymi (Ralska-Jasiewiczowa 1991). Sądząc ze współczesnych nam danych, dotyczących awifauny łągów nadrzecznych, pierwotne zbiorowiska ptaków łągowych zapewne odznaczały się wysoką różnorodnością składu gatunkowego i wysokim zagęszczeniem łągowym par. W ciągu ostatniego tysiąclecia doliny rzek Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej podlegały intensywnym przemianom związanym przede wszystkim z działalnością człowieka, bowiem wczesne osadnictwo skupiało się głównie na terenach nadrzecznych (Kurnatowski 1968, 1975). Jak wykazały badania, stan zabagnienia dolin rzecznych był w X wieku niski, pomimo znacznie wyższej ilości opadów atmosferycznych (Kurnatowski 1968, Hensel 1959–1974). Związane to było z ówczesnym pokryciem Wielkopolski przez rozległe lasy, które spowalniały napływ wód z obszarów wysoczyznowych do dolin. Później środowiska dolinne zostały przekształcone, a skala tych zmian oraz wielokrotne powtarzanie zabiegów gospodarczych sprawiły, że po pewnym czasie zbiorowiska leśne nie mogły już, jak to było początkowo, odnawiać się w swej pierwotnej postaci. Zostały one zastąpione przeważnie przez torfowiska niskie, szuwały wielkoturzycowe oraz

zbiorowiska trawiaste wilgotnych i mokrych łąk. Zamieszkiwane były zapewne przez najbardziej charakterystyczne ptaki łąkowe z czajką *Vanellus vanellus*, rycykiem *Limosa limosa*, krwawodziobem *Tringa totanus*, batalionem *Philomachus pugnax*, z łąkowymi kaczkami (płaskonosem *Anas clypeata*, cyranką *A. querquedula*) oraz chruścielami (derkaczem *Crex crex* i kureczkami *Porzana* sp.). Doliny szybko uległy wyjąłowieniu, na co wskazuje krótkotrwałość istnienia w nich ludzkich osad (Kurnatowski 1975). W XIII w. rozpoczął się proces ich porzucania i przenoszenia się osadnictwa na obszary wysoczyznowe. W wyniku wylesienia wysoczyzn lasy w dorzeczu Warty w znacznym stopniu przestały być regulatorem odpływu i amortyzatorem spływu wód opadowych i roztopowych. Pomimo zmiany klimatu od XII w. na wilgotniejszy zaznaczyło się przesuszanie obszarów wysoczyznowych, a zarazem szybki wzrost uwilgotnienia dolin, co przejawiało się w postaci ich zabagnienia, wzrostu sedymentacji aluwów i mad oraz podniesienia poziomu wody w ciekach (Kaniecki 1992). Pierwotnie rzeki w większości były rzekami meandrującymi o powolnym spadku, a z upływem czasu na skutek tworzenia się zatorów z drzew i nanosów rzecznych podnoszące się dno koryta rzeczno zmuszało rzekę do dzielenia się na ramiona. Rzeki z meandrujących przekształciły się w roztokowe o szerokich korytach, z licznymi płycznami, łachami i wyspami. Przypuszczalnie wówczas to rozwinęła się na większych rzekach urozmaicona awifauna wodno-błotna z siewczkami *Charadrius* sp., rybitwami *Sterna* sp., *Chlidonias* sp. i kulonem *Burhinus oedicnemus*. W łągach nadrzecznych mogły przeżywać wówczas rozkwit zbiorowiska łągowe ptaków dwóch ich najczęstszych typów: wierzbowo-topolowego i jesionowo-olchowego. Bogata musiała być również wspomniana już awifauna łąk zalewowych.

Rzeki roztokowe o zmiennym korycie, trudne do wykorzystania i zagrażające wylewami, wymagały regulowania. W XVII i XVIII w. rozpoczęła się w Wielkopolsce tzw. "kolonizacja olęderska", przejawiająca się zagospodarowywaniem obszarów podmokłych, powiększaniem obszaru gruntów uprawnych poprzez usunięcie nadmiaru wody z terenów zabagnionych lub podtopionych, które wtedy zajmowały 20 % dorzecza Warty. Mimo tego, jeszcze na początku XIX w. istniały rozległe obszary bagienne, takie jak: bagna nadnoteckie, błota w dolinach Odry oraz Obry w okolicach Skwierzyny, w dolinie Warty i Obry oraz dolinie Baryczy, wreszcie w dolinie Neru. Z tego okresu opisano w Wielkopolsce blisko 40 bagien (Plater 1841, Bobrowicz 1846).

W końcu XVIII wieku rozpoczęto poważniejsze prace regulacyjne rzek, których koryta zatarasowane drzewcem, kamieniami, groblami, jazami i młynami dzieliły się na mnóstwo odnóg, a rzeki rozlewały w wielu miejscach szeroko swoje wody (Kaniecki 1992). Obwałowanie rzek poprzez odcięcie części terenów zalewowych spowodowało przyspieszenie odpływu wód oraz utworzenie nowego typu środowiska – odciętych fragmentów koryt rzecznych. W efekcie tych działań

osiągnięto główny cel – osuszenie bagien i obszarów podmokłych oraz uzyskano kilka tysięcy kilometrów kwadratowych nowych terenów rolniczo-hodowlanych. W zasadzie opanowano niszczące plony powódzie letnie. Z czasem okazało się jednak, że odwodnienie wielkich obszarów doprowadziło do przesuszenia gleb, nawet bagiennych, oraz sukcesywnego kurczenia się obszarów łąk zalewowych. Dawne rozległe lasy łęgowe Wielkopolski w dużej mierze przestały istnieć. Obecnie stanowią one tylko ok. 10 % użytków leśnych tej krainy.

Opisane zmiany w dolinach pozwoliły na trwanie, a początkowo nawet na rozwój ilościowy bogatej fauny siewkowców z czajką, rycykiem, krwawodziobem, batalionem (por. Tomiałojć 1987) oraz związanych z zalewowymi łąkami kaczek i chruścieli. Natomiast wyraźnie niekorzystnie na awifaunę wpłynęła regulacja koryt rzecznych. W jej wyniku zniknęły piaszczyste wysepki, a wraz z nimi wiele stanowisk siewczek, rybitw i kulona (Bednorz 1992). Po Drugiej Wojnie Światowej rozpoczęły się jednostronne melioracje, polegające na osuszaniu i niwelowaniu dna dolin, co doprowadziło do degradacji, a na większości odcinków do całkowitej eliminacji, wcześniej ukształtowanej w nich awifauny wodno-błotnej. Zaorywanie naturalnej runi przesuszonych dolin, tworzenie sztucznych łąk, intensywnie uprawianych i koszonych od początku maja, tzn. wówczas gdy większość ptaków łąkowych jeszcze wysiaduje lęgi, tworzenie pól uprawnych było wyjątkowo niekorzystne dla awifauny dolin rzecznych. Obecnie praktycznie wszystkie siewkowce z takich terenów znikają, a zubożone zbiorowisko ptaków łęgowych ogranicza się jedynie do sześciu gatunków, ze zdecydowaną dominacją pospolitego skowronka *Alauda arvensis* i przy bardzo niskich zagęszczeniach łącznych łęgowej awifauny (Bednorz i Kupczyk 1990).

Porównanie składu gatunkowego najlepiej zachowanych fragmentów łąk (np. w dolinie Noteci) z fragmentami nadmiernie przesuszonymi dobitnie wskazuje, że w rezultacie przesuszenia doliny populacje aż 66 gatunków ucierpiały drastycznie, w tym 50 gatunków przestało się gnieździć całkowicie. Jest to zapewne mała część całkowitych strat, jakie poniosły wszelkie grupy zwierząt i roślin w wyniku zagospodarowania doliny Noteci (Bednorz i Kupczyk 1990).

Postępujące nadal, posunięte wręcz do absurdu, prace osuszające w dolinach rzek i na obrzeżach jezior poważnie zagrażają wielu asocjacom roślinnym łąk bagiennych i łęgowych oraz związanej z nimi faunie. Niektóre obszary łąk zostały przesuszone do tego stopnia, że zmusiło to do zamiany upraw łąkowych na pola uprawne (np. lęgi obrzańskie, zwłaszcza dolina Kan. Bachorze, środkowa i dolna Proсна), a gdzie indziej zmeliorowane łąki przekształciły się w nieużytki gospodarcze (dolina środkowej Noteci). Są one obecnie "pustyniami awifaunistycznymi". Odwodnienie Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej ma już charakter trwały i powszechny, a spowodowane jest wyłącznie posuniętą do skrajności działalnością melioracyjną. Do przyspieszenia odpływu wód z mniejszych cieków i zmniejszenia

zdolności retencyjnej przyczyniła się też nierozważna likwidacja młynów wodnych i innych drobnych zakładów rolnych i leśnych (Czartoryski 1956, Gołaski 1980, 1988).

3. Znaczenie turzycowisk i łąk zalewowych

Pod względem awifaunistycznym są to środowiska najcenniejsze i wymagające natychmiastowego zabezpieczenia z dwóch powodów. W tych środowiskach gnieździ się najwięcej gatunków ginących i zagrożonych. Gatunkami charakterystycznymi a jednocześnie wskaźnikami stanu uwilgotnienia tych środowisk są: kulik wielki *Numenius arquata*, czajka, rycyk, kszyc *Gallinago gallinago*, krwawodziób, derkacz, kropiatka *Porzana porzana* oraz łąkowe kaczki jak: cyranka, rożeniec *Anas acuta* i płaskonos. Szczegółowe dokumentacje wykazały gniazdowanie w Wielkopolsce 25 takich gatunków, z których wszystkie są zagrożone w swej egzystencji (Bednorz i Kupczyk 1983, dane niepubl., Gacka-Grzesikiewicz i in. 1988, Głowaciński i in. 1980). Z drugiej strony, w dolinach mniejszych rzek środowiska te ucierpiały najbardziej i z dominujących ilościowo stały się ustępującymi wraz z całą awifauną. Przykładem dobrego zachowania bogatej awifauny dostarcza jeszcze tylko dolina Noteci, a zwłaszcza jej pradolinowy odcinek, który jest największym i najlepiej zachowanym kompleksem dolinowo-bagiennym w Polsce Zachodniej. Zachowane walory środowiskowe, rozległość i równoleżnikowe położenie sprawiają, że pradolina Noteci łączy niziny środkowo-zachodniej Europy z bagiennymi obszarami wschodu Polski i Europy. Jest ona dzięki temu ważną trasą corocznych migracji ptaków wodnych i błotnych, które w okresie lęgowym są silnie związane ze środowiskami zachowanymi dziś prawie wyłącznie w szerokich dolinach większych rzek (Bednorz 1989). Dotyczy to szczególnie gatunków pochodzących ze wschodu Europy. Zbieżność tras migracyjnych i dyspersyjnych tych gatunków w połączeniu z dogodnymi warunkami środowiskowymi powoduje, że pradolina Noteci jest obecnie najważniejszym rejonem gniazdowania w zachodniej Polsce wielu gatunków łąkowo-błotnych oraz związanych z zaroślami nadrzecznymi. Przykładowo, występuje w jej obrębie 43,5% polskiej populacji kulika wielkiego. Do tej grupy ekologicznej należy także siedem gatunków lęgowych, których liczebność nad Notecią przewyższa 5% zasobów krajowych: podróżniczek *Luscinia svecica* (41%), gęgawa *Anser anser* (11%), błotniak stawowy *Circus aeruginosus* (10%), bąk *Botaurus stellaris* (8%), płaskonos (6%), dziwonia *Carpodacus erythrinus* (6%) i rycyk. Dotychczas stwierdzono tu 238 gatunków ptaków, co stanowi 59% gatunków znanych w Polsce, w tym 140 gatunków lęgowych i 14 prawdopodobnie lęgowych (66% ogółu krajowych ptaków lęgowych). Gatunki uznane za ginące i zagrożone wyginięciem w skali Polski lub Europy Środkowej

stanowią w dolinie Noteci blisko 44% lęgowej awifauny (Bednorz i Kupczyk, w druku). Każda zatem ingerencja człowieka burząca dotychczasowe stosunki ekologiczne w pradolinie może doprowadzić do niepowetowanych biologicznych szkód i poważnie zubożyć lęgową awifaunę zachodniej części kraju. Równie bogata awifauna zachowała się jeszcze tylko lokalnie w dolinie Neru i na odcinku Błonie – Łęczycza (Gacka-Grzesikiewicz i in. 1988). W pozostałych dolinach większe powierzchnie turzycowisk i naturalnych łąk zalewowych już zanikły. W mniejszym stopniu nastąpiło to w dolinie Obry, np. Rów Wyskocki, okolice Przemętu, Mochów, w dolinie Rowu Polskiego (Kuźniak 1983), gdzie – choć mocno przesuszone – zachowały one jeszcze niektóre gatunki ptaków uznawane za wskaźnikowe dla siedlisk dolinnych. W południowej części doliny Proсны nadal gnieźdzą się niewielkie populacje czajki, rycyka, kszycza, derkacza i pojedyncze pary krwawodzioba (Linkowski 1989). Natomiast w dolinach jeszcze mniejszych rzek dobrze zachowane siedliska nadrzeczne są już tak niewielkie powierzchniowo, że straciły znaczenie dla ptaków. Spotyka się tam już tylko pojedyncze pary lęgowe należące do gatunków wskaźnikowych; tak jest na przykład w dolinie Samy (Ptaszyk 1988), Cybiny (Kupczyk, niepubl.) i Swędrni (Kupczyk 1989).

Dawne turzycowiska i łąki zostały zniszczone w sensie przyrodniczym na skutek osuszenia, zaorania naturalnej runi i obsiania ubogą gatunkowo mieszką traw. Na takich plantacjach tylko na przydrożach spotyka się jeszcze ostatnie nieliczne drobne ptaki wróblowe, głównie skowronka. Na przykład nad Notecią stwierdzono (Kupczyk i Bednorz 1989, 1990), że same uprawy są przez ptaki omijane całkowicie tak ze względu na częste zabiegi agrotechniczne, wcześniej rozpoczynające się sianokosy, brak wody do picia (już od maja wyschnięte są nawet rowy melioracyjne), jak i ze względu na ubóstwo owadów stanowiących pokarm. To ostatnie wynika przede wszystkim z niewielkiego udziału bylin na owych plantacjach. Takie "biologiczne pustynie" zajmują miejscami wielkie obszary. Nad Notecią są nimi odcinki między Jędrzejewem a Zofiowem, Radolinem a Stobnem i w okolicach Brzozy Bydgoskiej. W innych dolinach przesuszone łąki zostały zamienione na pola uprawne, np. północny fragment doliny Proсны, czy Obra pod Kościanem (Linkowski 1989, Kuźniak, inf. ustna).

4. Znaczenie torfianek, starorzeczy i starych koryt rzecznych

Oprócz nielicznych stawów hodowlanych i jezior są to w dolinach mniejszych rzek Wielkopolski zwykle jedyne zbiorniki wodne. Znajdują się one w różnym stadium zarastania i należy traktować je łącznie z otaczającymi wtórnymi, ale powstałymi w sposób naturalny zaroślami wierzbowo-topolowymi i małymi fragmentami łąk. Tereny takie stanowią pod względem ornitologicznym interesujący

i wartościowy element w krajobrazie większości dolin małych i średnich rzek Wielkopolski. Zdecydowanie dominują licznie różne torfianki, a starorzecza i stare koryta rzeczne spotyka się tylko nad Notecią i Wartą. Wielkość tych zbiorników jest różna, spotyka się je pojedynczo i w kompleksach zajmujących nieraz znaczne obszary. Zbiorniki te i ich obrzeża są ważnym miejscem żerowania dla rzadkich gatunków kaczek gnieźdzących się na łąkach – płaskonosa, rożeńca, cyraneczki *Anas crecca* i cyranki oraz dla gnieźdzenia się łabędzia niemego *Cygnus olor*, żurawia *Grus grus*, rybitwy czarnej *Chlidonias niger*, mewy śmieszki *Larus ridibundus*, kureczek – kropiatki i zielonki *Porzana porzana*, *P. parva*, bąka *Botaurus stellaris*, bączka *Ixobrychus minutus*, błotniaka stawowego *Circus aeruginosus*, brodziec samotnego *Tringa ochropus* oraz innych gatunków wodnych i błotnych. Wartość przyrodnicza większych kompleksów tych zbiorników polega i na tym, że znajdują się one w otoczeniu naturalnych zarośli brzoźowo-wierzbowych, w których gnieźdzą się licznie tak rzadkie w zachodniej Polsce gatunki, jak podróżniczek, dziwonia i strumieniówka *Locustella fluviatilis*. Tego rodzaju kompleksy spotyka się szczególnie w dolinie Noteci.

Największym niebezpieczeństwem dla tego środowiska jest odwodnienie terenów przyległych, co wyraźnie przyspiesza proces zarastania torfianek i ich obrzeży, prowadząc najczęściej do powstania leśnych nieużytków (np. w dolinie Noteci). W rezultacie tego wycofują się najcenniejsze w tym środowisku gatunki ptaków. Kolejnym zagrożeniem są różne koncepcje przekształcenia tych zbiorników w stawy rybne, co zawsze wiąże się z całkowitym zniszczeniem otaczającej je naturalnej roślinności, a tym samym z całkowitym zniknięciem wielu cennych z ochroniarskiego punktu widzenia gatunków zwierząt (Kupczyk i Bednorz 1989).

5. Znaczenie resztek łęgów nadrzecznych i kęp drzew

Większe kępy drzew spotyka się w dolinach wielkopolskich rzek rzadko, głównie w pobliżu koryt rzecznych, a także na skrajach i zboczach dolin. Najbardziej typowe dla dolin małych rzek łęgi jesionowo-olchowe w większych fragmentach zachowały się tylko w dolinie Mogilnicy (Urbanik 1974), a występowanie lasów liściastych w ogóle jest już w Wielkopolsce nadzwyczaj rzadkie (Wojterski 1960). Łęgi te charakteryzują się wysoką różnorodnością składu gatunkowego ptaków. W badanym kompleksie leśnym w dolinie Mogilnicy wykazano obecność 37 gatunków na 10 ha powierzchni próbnej, to jest prawie trzykrotnie wyższą wartość niż w dominujących w Wielkopolsce borach sosnowych. Do tego należy doliczyć jeszcze sześć gatunków, które gnieździły się poza powierzchnią próbną. Łączne zagęszczenie wynosiło tam 139 par na 10 ha, co oznacza, że ten typ lasów jest siedliskiem bardzo różnorodnego zbiorowiska ptaków, a zagęszczenie ptaków należy do najwyższych stwierdzonych w lasach (Tomiałojć i in. 1984). Z

ochroniarskiego punktu widzenia cenna jest tu obecność gatunków, których liczebność par lęgowych w Wielkopolsce jest niska: żurawia (ok. 260 par w całej krainie), bociana czarnego *Ciconia nigra* (ok. 120), trzmielojada *Pernis apivorus* (ok. 60), kani czarnej *Milvus migrans* (70–75). W mniejszych laskach w dolinach innych rzek dogodne miejsca do gniazdowania znajdują m.in. czaple siwe *Ardea cinerea*, myszołowy *Buteo buteo*, kanie czarne, a zwłaszcza najrzadszy z nich gatunek – kania rdzawa *M. milvus*. Wzdłuż niektórych rowów melioracyjnych, dróg i wzdłuż koryta rzeki rosną szpalery drzew, topoli i olch, na których niekiedy gniazdują sokoły, takie jak kobuz *Falco subbuteo* i pustułka *F. tinnunculus*. W dolinie Noteci w dominujących wzdłuż koryta rzeczno szpalerach topolowych często buduje gniazda kwiczoł *Turdus pilaris*, typowy ptak dolin rzecznych. Jest on w dolinie Noteci liczniejszy niż nad innymi polskimi rzekami (Kupczyk i Bednorz 1989).

6. Awifauna przelotna i zimująca

Znaczenie dolin mniejszych rzek dla ptaków w okresie przelotów i zimowania jest poznane słabo. Jedynie dla doliny Noteci istnieją precyzyjniejsze informacje (Jesionowski 1979, Kucharski 1992, Bednorz i Kupczyk, dane niepubl., Zimowanie Ptaków Wodnych Msc.) i dlatego analizę ograniczono do tej rzeki. Znaczenie konkretnie tej doliny dla ptaków przelotnych wynika z jej równoleżnikowego przebiegu. Ptaki wodne i błotne przemierzają dolinę dwukrotnie, na zachód na zimowiska i w przeciwnym kierunku na wschodnioeuropejskie lęgowiska. Podobną rolę odgrywa także na południu krainy Rów Polski (Kuźniak, w druku). Liczebność przelatujących stad i czas przebywania w dolinie zależy od aktualnie panujących w niej warunków wodnych. Najwięcej ptaków zatrzymuje się nad Notecią wczesną wiosną, ponieważ w tym okresie wylewy zdarzają się najczęściej i woda niekiedy utrzymuje się na łąkach do końca pierwszej dekady maja. W tym czasie zatrzymują się licznie śmieszki, wszystkie gnieźdzące się w Polsce gatunki kaczek, łyski i liczne gęsi. W odcinku ujściowym przebywają one także przez zimę. Najliczniejsza jest gęś zbożowa *Anser fabalis* i białoczelna *A. albifrons* (w stadach 1500–2000 os.). Mniej liczne są gęgawy, nurogęsi *Mergus merganser* oraz wszystkie trzy gajunki łabędzi, w tym także łabędź mały *Cygnus c. bewickii*, który dopiero od niedawna przelatuje przez obszar Polski. Ptaki koncentrują się głównie na stawach rybnych, między Mikołajewem a Wrzeszczyną, Folsztynem a Nowym Dworem, Radolinkiem a Białą, w okolicach Santoka. Również latem i jesienią, tj. w czasie największych niedoborów wody w dolinie, ptaki wodne i błotne koncentrują się wyłącznie na stawach rybnych i torfiankach.

7. Problemy ochrony małych i średnich rzek Wielkopolski

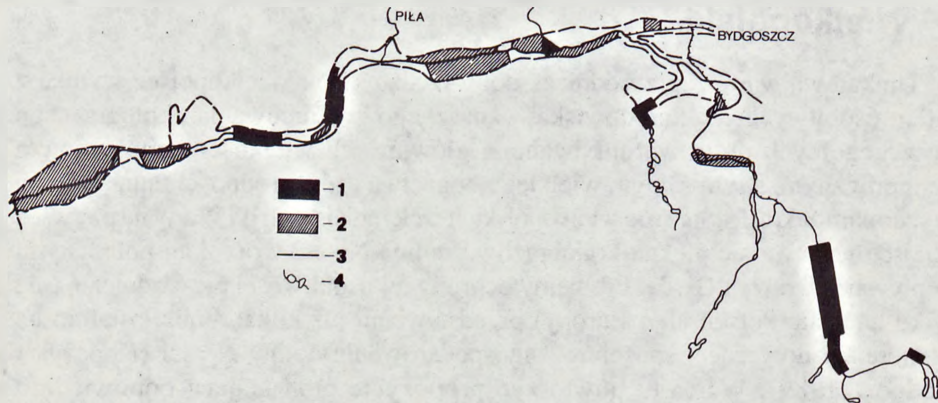
Unikatowa wartość przyrodnicza dolin rzecznych w Wielkopolsce wynika z wielu osobliwych cech środowiska – znacznego zróżnicowania ekologicznego poszczególnych dolin warunkowanego głównie ich wielkością i położeniem geograficznym, a tym samym wielkiego bogactwa i różnorodności faunistycznej w szerokim zakresie. Spośród wielkopolskich rzek mniejszych od Warty na pierwsze miejsce wysuwa się piękna krajobrazowo dolina Noteci wraz z jej północnymi dopływami Drawą i Gwdą. Problemy ochrony tej osobliwości przyrodniczej (nie tylko na skalę Polski, ale i Europy) przedstawiano już kilkakrotnie, ostatnio na konferencji dotyczącej sposobów zagospodarowania doliny Noteci (Kupczyk i Bednorz 1989). Warto tu powtórzyć propozycje pozwalające odpowiednio zabezpieczyć jej unikatową przyrodę, ponieważ ani wartości przyrodnicze, ani sposoby ich ochrony nie straciły na aktualności. Jest to jednocześnie przykład, jak należałoby rozwiązywać problemy ochrony i zagospodarowania dolin innych rzek.

Oceniając najogólniej, należałoby całą dolinę Noteci razem z jej krawędziami włączyć w obręb "obszaru chronionego krajobrazu". Jej odcinek pradolinowy powinien zaś stanowić główną równoleżnikową oś ekologiczną obszarów chronionych zachodniej Polski. Z kolei przebiegająca południkowo dolina górnej Noteci stanowi "naturalny korytarz" przyrody kierujący się ku Pradolinie Warszawsko-Berlińskiej. Te partie doliny, które reprezentują najbardziej charakterystyczne elementy owych środowisk, powinny zostać zabezpieczone przed przekształceniem, ale w żadnym przypadku nie przez tworzenie rezerwatów, zwłaszcza ścisłych. Jedyną skuteczną formą zabezpieczenia walorów przyrodniczych w dolinie Noteci byłoby utworzenie w ramach "Obszaru Chronionego Krajobrazu", tzw. powierzchni niezmiennych. Jest to metoda ochrony, która godzi interesy zarówno ochrony przyrody, jak i gospodarczych użytkowników. Jej celem jest zachowanie na tych powierzchniach działania dotychczasowych czynników środowiskotwórczych i, co najważniejsze, niezmienności stosunków wodnych. W odniesieniu do najcenniejszych zespołów ptaków doliny byłby to sposób bezwzględnie najlepszy. Wskazane ostoje (ryc. 1) należy objąć ochroną natychmiast.

Ponadto, w celu zabezpieczenia unikatowej awifauny lęgowej na całym obszarze doliny proponuje się, aby:

1. Wszelkie projekty melioracyjne i regulacyjne poprzedzać rzetelną waloryzacją przyrodniczą wykonaną przez zespół specjalistów, jak to przykładowo uczyniono wcześniej w dolinach Narwi, środkowej Warty i Biebrzy.

2. Nie rekultywować dolów potorfowych, które są ostatnimi zachowanymi zbiornikami retencyjnymi w dolinie; nie wycinać też naturalnych zarośli

Ryc. 1. Proponowane ostoje ptaków wodnych i błotnych w dolinie Noteci. 1 - ostoje z dokumentacją opublikowaną, 2 - ostoje w trakcie opracowania dokumentacji, 3 - granice pradolinowy Fig.1. Refuges for the waterfowl and wetland birds in the Noteć valley. 1 - refuges of well documented importance, 2 - refuges in the process of documentation, 3 - boundaries of the ice-margin valley

nadbrzeżnych ani zalesiać nadbrzeży, zachowując możliwie stan obecny.

3. Nie zadrzewiać dróg ani otoczenia rowów melioracyjnych, szczególnie w pradolinowym biegu rzeki. Dolina ta stracić bowiem może swoją otwartość przestrzenną, co nasiliłoby wycofywanie się z takich miejsc wielu gatunków siewkowców, w tym kulika.

4. Nie niszczyć resztek istniejących naturalnych cieków.

5. Nie niwelować terasy zalewowej.

6. Przynajmniej na obszarach pod względem przyrodniczym najcenniejszych i już posiadających dokumentację przyrodniczą (ryc. 1) zachować dotychczasowy ekstensywny sposób gospodarowania, który sprzyja występowaniu cennego zgrupowania ptaków.

7. Szukać sposobów zapobiegania dalszemu przesuszaniu doliny Noteci i dolin innych rzek. Sprzyjać temu może odtworzenie sieci drobnych zbiorników wodnych, jaka istniała w przeszłości przy młynach, tartakach, olejarniach, w celu poprawienia uwilgotnienia dolin oraz odtworzenie naturalnych lasów łęgowych i bezwarunkowe zachowanie wszystkich dotąd istniejących dojrzałych ich fragmentów.

Na koniec, postuluję wstrzymanie realizacji wszelkich prac regulacyjnych na Noteci oraz rozpatrzenie na nowo ich celowości i zasadności oraz dopuszczalności ich poszczególnych form.

Literatura

- Bednorz J. 1970. Awifauna Maltańskiego Klina Zieleni w Poznaniu. Pr. Komis. Biol. PTPN 33, 4: 1-49.
- Bednorz J. 1989. Das Notec-Ürstromtal als zoogeographischer Korridor für Wasservögel. Beitr. Vogelkd. 35: 75-79.
- Bednorz J., 1992. Wpływ czynników antropogenicznych na faunę ptaków Wielkopolski. (W): Problemy ekologii człowieka krajów Europy środkowo-wschodniej. Wydawn. Wielkopol. Tow. Łączności z Narodami Europy Wsch., s. 6-14.
- Bednorz J., Kupczyk M. (1983). Dokumentacje do utworzenia powierzchni niezmiennych "Biała Łęg" i "Romanowo -Radolin". Urząd Woj. w Pile. Msc.
- Bednorz J., Kupczyk M. (1990). Wpływ gradientu zagospodarowania i degradacji łąk w dolinie Noteci na zgrupowania ptaków. Msc.
- Bednorz J., Kupczyk M., Młynarek J. 1983. Wyniki kartowania ptaków lęgowych w dolinie Noteci. Mat. XIII Zjazdu PTZool. w Katowicach, s. 5.
- Bobrowicz J. 1846. Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Lipsk.
- Czartoryski A. 1956. Ogólne uwagi o roli biologii krajobrazu w kształtowaniu stosunków wodnych Wielkopolski i Kujaw. Zesz. Probl. Post. Nauk Roln. 7: 233-258.
- Gacka-Grzesikiewicz E. i in. (1988). Studium przyrodnicze doliny rzeki Ner (na odcinku Łęczycza - ujście do rz. Warty). Msc.
- Głowaciński Z. i in. 1980. Stan fauny kręgowców i wybranych bezkręgowców Polski - wykaz gatunków, ich występowanie, zagrożenie i status ochronny. Studia Naturae, ser. A, 21: 1-163.
- Golaski J. 1980. Atlas rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczach Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790 -1960. cz. 1. Śródkowa Warta, Proсна i Barycz; 1988, cz. 2. Dolna Warta i Obra. Wydawn. AR w Poznaniu.
- Hładylowicz J. 1932. Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku. Bad. Dziej. Społ. Gosp., Lwów, 12.
- Hensel W. 1959-1974. Poznań we wczesnym średniowieczu. t. I-IV. PAN, Ossolineum, Wrocław-Warszawa.
- Jermaczek A. i D. 1987. Ptaki przełomowego odcinka Obry w okresie lęgowym. Bad. Fizj. Pol. Zach., ser. C (Zool), 26: 27-40.
- Jesionowski J. (1979). Ptaki wodne i błotne stawów rybnych doliny Noteci. Praca magisterska. Zakł. Zool. Syst. UAM Poznań. Msc.
- Kaniecki A. 1992. Problem odwodnienia Niziny Wielkopolskiej w ciągu ostatnich 200 lat i zmiany stosunków wodnych. Mat. Konf. Ochrona i racjonalne wykorzystanie zasobów wodnych na obszarach rolniczych w regionie Wielkopolski, s. 73-80.
- Kupczyk M. 1988. Ocena faunistyczna Goluchowskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Msc.
- Kupczyk M. (1989). Walory faunistyczne doliny rzeki Śwędni na odcinku Kalisz - Morawin, ze szczególnym uwzględnieniem awifauny. Msc.
- Kupczyk M., Bednorz J. 1989. Walory przyrodnicze i krajobrazowe w dolinie Noteci i potrzeba ich ochrony, ze szczególnym uwzględnieniem awifauny. Mat. Konf. Nauk. Zagospodarowanie doliny Noteci. Piła.
- Kucharski R. (1992). Ptaki wodne i błotne stawów rybnych w Ślesinie. Praca magisterska. Katedra Zool. Wydz. Zootechn. ATR w Bydgoszczy. Msc.
- Kumatowski S. 1968. Osadnictwo i jego rola w kształtowaniu krajobrazu. Folia Quaternaria, Kraków, 29.

- Kurnatowski S. 1975. Wczesnośredniowieczny przełom gospodarczy w Wielkopolsce oraz jego konsekwencje krajobrazowe i demograficzne. *Archeologia Polska* 20: 68-97.
- Kuźniak S. 1983. Ptaki Rowu Polskiego. *Mat. XIII Zjazdu PTZool. w Katowicach*, s. 98-99.
- Kuźniak S., w druku. Ptaki Rowu Polskiego. *Bad. Fizj. Pol. Zach.* 38: 00-00.
- Linkowski W. (1989). Awifauna łągowa doliny rzeki Prosną na odcinku od Oświęcimia do Kalisza. Praca magisterska. Zakł. Biol. i Ekol. Ptaków UAM Poznań. Msc.
- Nowysz W., Wesolowski T. 1973. Materiały do awifauny doliny Noteci. *Not. Przyr.* 7: 37-48.
- Paślowski Z. 1992. Hydrologia i zasoby wodne dorzecza Warty. *Mat. Konf. Nauk. Ochrona i racjonalne wykorzystanie zasobów wodnych na terenach rolniczych w regionie Wielkopolski, Poznań*, s. 5-28.
- Plater L. 1841. *Opisanie geograficzno-historyczno-statystyczne województwa poznańskiego*. Berlin.
- Ptaszyk J. 1988. Awifauna łągowa doliny rzeki Samy (woj. poznańskie). *Bad. Fizj. Pol. Zach., ser. C (Zool.)* 27: 87-98.
- Ralska-Jasiewiczowa M. 1991. *Ewolucja szaty roślinnej*. (W): *Geografia Polski. Środowisko przyrodnicze*. L. Starkel (red.). PWN, W-wa, s. 126-127.
- Tomiałojć L. 1987. Breeding waders in Poland - their past and present status. *Wader Study Group Bull.* 51: 38-41.
- Tomiałojć L., Wesolowski T., Walankiewicz W. 1984. Breeding bird community of a primaeval temperate forest (Białowieża National Park, Poland). *Acta Orn.* 20: 241-310.
- Urbaniak W. (1974). *Badania ilościowe nad awifauną lasów doliny Mogilnicy w okresie łągowym*. Praca magisterska. Zakł. Zool. Syst. UAM Poznań. Msc.
- Walankiewicz W. (1975). *Awifauna łąk nadobrzeńskich w okolicach Przemętu*. Praca magisterska. Zakł. Zool. System. UAM, Poznań. Msc.
- Wiatr B. 1981. Wybrane gatunki ptaków wodno-błotnych i drapieżnych północnej części woj. gorzowskiego. *Zasoby przyr. woj. gorzowskiego. Ośrodek badań i konsultacji TWWP Gorzów*, s. 199-210.
- Winięcki A. (red.) 1992. *Ptaki łągowe doliny Warty*. *Pr. Zakł. Biol. i Ekol. Ptaków UAM, Poznań*, 1: 1-122.
- Wojterski T. 1960. *Lasy liściaste dorzecza Mogilnicy w zachodniej Wielkopolsce*. PTPN, Pr. Kom. Biol. 23: 1-230.
- Zimowanie Ptaków Wodnych. (1986-89). *Sprawozdania z programu badawczego "Zimowanie Ptaków Wodnych"*, Siedlce. Msc.
- Zimowski M. (1990). *Ptaki bagien średzkich. Opracowanie faunistyczno-ekologiczne*. Praca magisterska. Katedra Gosp. Łow. Akad. Roln. w Poznaniu. Msc.

Ornithological value and conservation problems concerning the river valleys of Wielkopolska

The article attempts to reconstruct a picture of the past state of the small and medium-size river valleys of the Wielkopolska province, outlining the transformations they have underwent and evaluating a role they now play for birds. The primaeval plant associations in these river valleys were the riverine and marshy forest areas, while the nearby uplands were covered with the

mixed deciduous forests (Ralska-Jasiewiczowa 1991).

The primaeval habitats were changed by man, during the first phase being transformed mainly into fens, tall sedge rushes and grassy marshes. Probably since that time they have been colonized by the Lapwing, Black-tailed Godwit, Redshank, Ruff, meadow-preferring ducks and rails. The species composition of that community recalled presumably that now occurring in the Biebrza valley. Since the 12th century, following deforestation of the uplands, the forests in the Warta drainage basin ceased to accumulate and hold flood waters. This resulted in a marked increase in the humidity of the valley floor, bogging processes and rise of the water level in rivers (Kaniecki 1992). Rivers changed from meandering type into that of multiple and wide river-beds with shallows, islands and isolated oxbows. At that time a diverse water and wading avifauna (with plovers, terns and the Stone Curlew) may have developed on the islands and at oxbow lakes of larger rivers. Later the brook rivers (as threatening with floods) were partly regulated, wetlands ameliorated and the riverine forests largely extirpated. The newly created meadows were still humid and periodically flooded which made it possible for the rich fauna of waders, ducks and rails to thrive. Further channelization of rivers, however, destroyed the breeding sites of plovers, terns and Stone Curlews (Bednorz 1992).

After World War II amelioration consisting of the mere drying and levelling the valley bottoms led to an almost total elimination of the earlier formed habitats and their fauna. Some meadows became an arable land while others were transformed into fallow- or wastelands, turning up into "bird-devoid deserts." The populations of 66 bird species of the water and wading birds declined dramatically in Wielkopolska, including 50 species which ceased to breed at all. At present such species remain, if at all, only in some sedge groves, on a few flooded meadows, at peat-holes, alongside abandoned river channels or at the relics of marshy meadows. Ornithologically, the sedge and flooded meadows have now become most valuable sites and they require immediate protection for two reasons. Firstly, because in such habitats several vanishing and endangered birds still breed. Secondly, the drainage of the adjacent areas still accelerates the process of growing over the peat-hags and their surroundings with the alien vegetation. As a result the most valuable bird species, i.e. the Crane, Spotted Crake, Little Crake, Bittern, and others retreat from this habitat.

The riverine marshy forests, larger copses, even tree clusters have become rare in the valleys of Wielkopolska. The most extensive alder woods and marshy meadows occur in the Mogilnica valley (Urbaniak 1974). This type of woods harbours a species-rich association of breeding birds, the density of which is among the highest in the Polish forests.

Among the smaller rivers of Wielkopolska the top value for nature conservation is still that of the Noteć valley (together with its tributaries - Drawa and Gwda rivers), chiefly its glacier-margin ancient section which now holds the largest and best preserved riverine marshes of western Poland, with their rich avifauna. For its uniqueness this valley should be preserved as a "zone of protected landscape" together with its slopes and edges. It should consist of large tracts, the so called "permanent-state areas", in which the hitherto acting landscape-shaping factors, chiefly the water conditions, would be kept unchanged, conserving the samples of the high prized bird community. Its least changed fragments (Fig. 1) should be immediately declared a kind of nature refuges.

For a successful preservation of the water and wading birds over the whole Wielkopolska region a further drying up of our river valleys should not be allowed. Moreover, the reconstruction of the network of the once existing small reservoirs may be conducive to this goal. An improvement in soil humidity, regeneration of the natural riverine forests and, above all, preservation of all their surviving mature fragments is an urgent conservatory task.

Fot. 1. Kwisa jako przykład niedużej rzeki zachowanej w stanie naturalnym
Phot. 1. Kwisa, a small river still in the natural state

Foto Tomasz Gmerek